

Катерина ГАМАЛІЯ

НАЙДАВНІШІ МІСТА СВІТУ: ПОЧАТОК УРБАНІСТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ТЕРИТОРІЇ МЕСОПОТАМІЇ

Стаття присвячена історії виникнення перших міст на території Месопотамії, у найдавнішому вогнищі цивілізації, яке виникло у басейні річок Тигра та Євфрата. Описані міста, детально вивчені археологами різних країн: Ур, збудований шумерами на березі Євфрату; асирійські міста Дур-Шаррукін (нині Хорасадбад) та Ніневія, столиця давньої Ассирії, що розташувалися на берегах Тигра. Особлива увага звернена на планування міст, архітектуру храмових та палацових комплексів, структуру будинків, приналежних заможним та бідним мешканцям, організацію міського водопостачання та видалення побутових відходів. Підкреслені досягнення жителів давньої Месопотамії в галузі містобудівництва, у створенні по можливості більш комфортних умов проживання городян.

Ключові слова: цивілізація, урбанізація, спосіб життя, практичні досягнення.

© К. ГАМАЛІЯ, 2013

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 5 (113), 2013

Феномен локалізації перших людських поселень дає підстави визначити особливості природообумовленого потенціалу їхнього виникнення та подальшого розвитку [9]. Умови прадавнього довілля давали змогу виробляти продукти для забезпечення життєдіяльності людини і водночас були природними межами невеликих первісних держав (річкові басейни, гори навкруг долин, море навкруг островів). Центром такої держави ставало місто, де знаходився храм головного божества і селилася адміністрація [6]. Вперше такі державотворчі процеси почали відбуватися на Сході, у великих річкових басейнах.

Впродовж століть наноси Тигра, Євфрата та кількох інших річок, яких вже давно немає, заповнили величезну улоговину між Сирійською пустелею та Іранським нагір'ям. Так виникла Месопотамія (Межиріччя), північна частина якої, гориста, з частими дощами, згодом була названа Ассирією, а південна, болотиста низина — Вавилонією. У другій половині IV тисячоліття до н. е. на рівнинах південної Месопотамії з'явилися перші невеликі міста-держави (приблизно по 40—50 тис. жителів), які впродовж наступного тисячоліття заповнили долину Тигра та Євфрата. На думку Л. Оппенхейма, в цю ранню історичну епоху ніде у світі ще не було такої концентрації міських поселень. Давні міста Месопотамії Шумеро-Аккадського періоду, назва якого походить від найменування двох частин території — Південної (Шумер) та Північної (Аккад), знаходилися дуже близько одне від одного, утворюючи суцільний агломерат [14]. До нього входило до 20 міст: Еріду, Урук, Ур, Ларса та інші, що могли знаходитись тільки поблизу річок, розлив яких міг мати катастрофічні наслідки. Всі міста Месопотамії зберігають сліди повеней, що відбувалися у різний час: адже це єдина країна Передньої Азії, яка страждає більше від надлишку води, ніж від її нестачі. Мешканцям долини простір поміж горами та пустелею здавався цілим світом, і якщо якійсь родині дійсно вдалося врятуватися на човні, допливши до суші, то це могло стати реальною основою для біблійної легенди про потоп та рятувальний ковчег Ноя.

Якщо долина Єгипту, центр іншої великої цивілізації минулих часів, була захищена від нападників морем та пустелею, то для Месопотамії, що знаходилася в інших геополітичних умовах, періоди мирного існування були виключно рідкісними і ко-

роткими [12]. Тому її міста обносилися міцними стінами для захисту від ворогів. Найдавніші міста не мали торговельних майданів та ремісничих кварталів: їх заселяли землероби та скотарі. Ринок як засіб економічної інтеграції розвивався тут дуже повільно і не отримав важливого значення, оскільки кожна родина сама забезпечувала власні потреби [17]. Проте в усіх великих містах були монументальні храмові комплекси, що відігравали роль великих храмових господарств, в яких зосереджувався основний додатковий продукт іригаційного землеробства, а верховний жрець керував практичною діяльністю навколишніх общин [10]. Впродовж перших двох третин III тисячоліття до н. е. державно-храмовий сектор цілком підкорив собі державно-общинний. Свою частину матеріальних благ вимагали і правителі, монументальні палаци яких, як і храми, знаходилися в стінах міст. В результаті в останній третині III тисячоліття на перший план вийшла державно-палацова система виробництва [15]. Соціально-економічний симбіоз членів общини з релігійним центром (храмом) та центром політичної влади (палацом) досить успішно розвивався в єдиному екологічному середовищі Межиріччя і сприяв процесу урбанізації, відомості про хід якого можна знайти у клинописних текстах та інших знахідках, виявлених під час археологічного пошуку.

Одне з перших шумерських міст, Ур, детально вивчено завдяки археологічним розкопкам, проведеним у 1922—1934 рр. під керівництвом англійського археолога Леонарда Вуллі (1880—1960), організованим за ініціативою музею Пенсільванського університету США та Британського музею. Підраховано, що в період найбільшого розквіту у цьому місті знаходилося 5250 житлових будинків [2], що відповідає наявності 40—50 тис. мешканців. Територія Ура овальної форми, обмежена з одного боку руслом Євфрату, а з другого — штучним каналом, мала розмір 1030 x 685 м. Навкруг міста йшов вал з сирцевої цегли у 25—32 м завтовшки та у декілька метрів висотою [7].

Найвищу частину міста займав священний квартал у вигляді неправильного прямокутника площею 300 x 200 м, присвячений богові Місяця, Нанні (він же Син), покровителю Ура, та його дружині Нінгал. Впродовж тисячоліть Місяць був найваж-

ливішим божеством багатьох культур — шумерської, вавилонської, асирійської, китайської та ін. В одній країні він вважався божеством чоловічої статі, в іншій — жіночої, в третій — двостатевою істотою. Тільки згодом у релігійних та міфологічних традиціях почало частіше від Місяця фігурувати Сонце [21].

На місці священного кварталу і досі збереглися залишки своєрідної культової будови, властивої храмовій архітектурі Передньої Азії — так званий зіккурат. Його конструкція впливає з особливостей характеру вірувань давніх шумерів. Є припущення, що племена, які заселили долину Євфрата, прийшли до неї з гірської країни Сходу. Уявлення про житло бога було пов'язане в них з підвищенням, «горнім» місцем. На рівнині навіть власні будинки вони мушили ставити на штучних платформах, щоб зберегти їх від повені. Необхідною була побудова підвищення, ще й якомога вищого, для житла бога. Так виникли ступінчасті башти, завершені храмом, «небесні пагорби», «гори бога» — зіккурати.

Зіккурат, створений в Урі за часів правління Урнамму, «могутнього мужа, царя Ура, царя Шумера та Аккада» (2112—2094 до н. е.), складався з трьох масивних платформ із сирцевої цегли, що стояли одна на одній. Нижня з них мала площу 60 x 46 м і висоту 15 м. На верхній терасі, до якої вели три прямих сходи, знаходилося невеличке святилище. Загальна висота споруди дорівнювала 21 м, що відповідає висоті сучасного семиповерхового будинку. Нижня платформа була пофарбована у чорний колір (вкрита шаром бітуму), середня у червоний (облицьована червоною цеглою), верхня у білий (вибілена вапном). Символіка кольорового оформлення поєднувала темне зі світлим, земні та небесні сфери [5]. В усій споруді не було жодної прямої лінії. Стінам було надано такого нахилу, щоб зір відразу звертався уверх і до центру зіккурату, лінія від його вершини до землі була трохи опуклою. Зодчий III тисячоліття до н. е. використав закон оптичної ілюзії, який у V столітті до н. е. блискуче застосували грецькі будівничі афінського Парфенону [1].

Споруда була монолітною, без вікон, але повздовж стін у декілька рядів йшли вузькі прорізи, заглиблені у товщу цегляної кладки. Порожні з зовнішнього боку, а всередині засипані глиняними черепками,

вони відігравали роль дренажних отворів, заважаючи проникненню води і набуханню цегли. Але ж тераси зіккрату були вимощені обпаленою цеглою на бітумному розчині, а для збору та стікання води були спеціальні пази, і дощова вода не повинна була загрожувати будові, то чому потрібно було робити таку складну дренажну систему? Л. Вуллі зробив припущення, що на терасах була покладена земля і висаджені дерева, які потребували поливу. В цьому випадку вода могла потрапляти всередину зіккрату, і тому слід було подбати про спеціальний дренаж.

Не менш вражаючими уяву, ніж культові споруди Месопотамії, були палаци її правителів, будова яких розпочалася з середини III тисячоліття до н. е. Палац представляв у плані тип світського житлового будинку, відрізняючись від нього розмірами та багатством оформлення. Фризоподібний розподіл фігур на площині, розгорнутий кількома поясами, розташованими один над одним, став принципом побудови рельєфних композицій, який закріпився у Передній Азії на багато віків. Статуї та рельєфи, знайдені у храмах та палацах Давньої Месопотамії, здаються більш архаїчними, іноді примітивнішими порівняно з єгипетськими, але вони вражають своєю життєвою силою, особливо помітною у тонкій розробці очей, безпосередністю відображених емоцій.

Царське кладовище в Урі теж свідчить про досягнення месопотамської цивілізації III тисячоліття до н. е. Поряд з небіжчиком, який лежав на боці з підібганими ногами і складеними перед грудьми руками, клали предмети побуту, прикраси, їжу та питво. В гробниці шумерської цариці Шубад (2600 р. до н. е.) був знайдений навіть сидіння-туалет із цегли, який зараз зберігається у Британському музеї. Завдяки тому, що цегляне склепіння усипальниці обвалилося і засипало її, збереглися численні речі, поховані разом з царицею: золота чаша, срібні світильники, чудовий головний убір [20]. У могильних спорудах Ура зустрічалися досить складні дренажні конструкції: вертикальні глиняні відрізки труб довжиною у 0,6 м і діаметром 0,45 м, з'єднані шаром бітуму, вміщувались у колодязі, заповнені крупним щебенем [16].

Розквіт Ура закінчився у 2000 р. до н. е., коли воїнничі сусіди зруйнували його, спаливши будинки і розваливши стіни. Трагедія давнього міста обернулася радістю для археологів: багато пам'яток мате-

ріальної культури збереглося під руїнами впродовж століть. «Завдяки тому, що місто було зруйноване насильницьким шляхом, — зазначав Л. Вуллі, — ми змогли в процесі розкопок отримати найдетальніші відомості щодо приватних будинків того часу. Ми можемо описати життя звичайного мешканця Ура XVIII століття до н. е. так точно і яскраво, що з нами у цьому відношенні могли б змагатися лише археологи Помпеїв та Геркуланума. Навіть будинки Ель-Амарни, які чудово збереглися, не можна порівнювати з цими руїнами, тому що в них не було табличок, які в Урі додають індивідуальних штрихів, оживляючи минуле» [1, с. 183].

Місто забудовувалося без усякого плану. Прямих вулиць, широких магістралей тут не було, за винятком однієї вулиці, призначеної для урочистих процесій, яка вела до головного святилища. Криві вулички, конфігурація яких залежала від форми приватних ділянок, були небруквані. Бита глина, що вкривала їх, під час негоди оберталася на невилазне болото. Ці провулки, які важко навіть назвати вулицями, були такими вузькими, що ними не могли проїжджати екіпажі на колесах. Те, що такий вид транспорту тоді вже був, доводять знахідки глиняних моделей, але користуватися ним можна було лише за межами міста. В самому ж місті вантажі переносили або люди, або нав'ючені віслюки. Щоб перехожі не зіштовхувалися на поворотах, зовнішні кути крайніх будинків робилися заокругленими. Стіни, що виходили на вулицю, були глухими. Вікна, якщо їх іноді прорубали, знаходилися на рівні другого поверху і закривалися плетеними з очерету віконницями на дерев'яних рамах. Отже, вулички були вузькими проходами між глухими стінами, одноманітність яких порушувалась лише отворами вхідних дверей. Кілька невеличких вулиць, що мали навіси з лавками, які запиралися на ніч, використовувались як базари.

Будинки були типовими для Середнього Сходу: всі внутрішні двері виходили у центральний двір. До факторів, під впливом яких сформувався саме такий архітектурний план, Л. Вуллі відносить місцевий клімат, замкнений характер східної родини та традиційне домашнє рабство. Вузькі малопомітні вхідні двері відчинялися всередину. У кутку маленького, вимощеного цеглою передпокою, знаходився водостік і стояв глек з водою, щоб кожний, хто вхо-

дить у дім, міг помити ноги. Сходи вели до внутрішнього двору, викладеного цеглою, з незначним нахилом до центрального водостоку. У внутрішній стіні, паралельній до фасаду, прорізалися широкі двері, що вели у просторе приміщення для гостей. У будинках заможних жителів поряд з покоєм для гостей знаходилась вбиральня з цегляною підлогою, вмивальня і лазня. Одна з кімнат першого поверху була кухнею з вогнищем посередині для приготування їжі, тут же знаходились вмазані у підлогу ручні жорна. В кімнаті, що була спальнею для рабів, під стіною стояли низькі цегляні нари. Родина господарів жила на другому поверсі.

Дах будинку мав легкий нахил до внутрішнього двору і нависав над галереєю, що йшла на рівні другого поверху. Дощова вода стікала по спеціально зроблених канавках, а отвір, що залишався над двором, давав досить світла і повітря. У кутках двору знаходилися цегляні виїмки, в яких стояли великі глеки з пористої глини, вода в яких, принесена з найближчої водойми, поступово охолоджувалась, водночас зволожуючи повітря. Отже, з вузької, брудної вулиці господарі та гості потрапляли в дім, де було досить повітря, прохолоди, затишку, свіжої води і навіть квітів (навколо центрального водостоку археологи іноді знаходили вмуровані у підлогу горщики для квітів). Нечистоти в Урі не виливалися на вулицю, а витікали у канави, викопані вздовж доріг. Сухе ж сміття вимітали назовні під ноги перехожим. Тому, хоча частину відходів зсипали у відвали на пустирі за стінами міста, багато їх залишалося на вулицях, рівень яких з роками піднімався. Це вимагало піднімати рівень порогів і робити внутрішні східці, щоб потрапляти до приміщень першого поверху.

Існування Ура припинилося, коли Євфрат змінив своє річище (зараз він протікає у 16 км від руїн міста). Залишившись без води та сполучення із зовнішнім світом, що проходило переважно водним шляхом, жителі покинули свої оселі, і там, де колись стояло величне місто, гуляв вітер, розганяючи хмари піску.

У першій половині I тисячоліття до н. е. велику роль в історії Давнього Сходу почала відігравати Ассирія, яка у XI—VII ст. до н. е. перетворилася на могутню державу. При Тиглатпалассарі III (745—727 рр. до н. е.) вона посіла провідне місце у Передній Азії. Ассирійське мистецтво, на відміну від єги-

петського та шумерського, мало переважно світський характер, що відбилося, перш за все, у містобудівництві, де палацова архітектура переважала храмову. Найкраще вивченою архітектурною пам'яткою тих часів є місто Дур-Шаррукін (нині Хорасабад). У 1843 р. французький археолог Поль Еміль Ботта (1802—1870) розпочав розкопки в районі Хорасабаду і знайшов руїни міста, яке вважав Ніневією (як виявилось згодом, Ніневія знаходилась ближче до лівого берега Тібра). Насправді П. Ботта знайшов іншу столицю Ассирії — Дур-Шаррукін, «фортецю царя Шаррукіна». Шаррукін, «справжній цар», відомий як Саргон II, що правив у 722—705 рр. до н. е., збудував свою столицю за дуже короткий строк (з 711 по 707 рр. до н. е), а в кінці VII ст. н. е. вона була зруйнована мідянами. У 1852 р. розкопки у Хорасабаді продовжив інший французький археолог, Віктор Плас (1818—1875), а в 1928 р. там почала працювати американська експедиція на чолі з Едвардом К'єрою та Гордоном Лаудом. Спільні зусилля вчених різних країн дали можливість повернути із забуття давнє місто Дур-Шаррукін.

Бажаючи створити справжню столицю, Саргон II сам підібрав для неї місце, відкупив достатньо землі навкруг нього, власноручно склав план забудови. Це не єдиний приклад з історії Месопотамії, коли цар, що називав себе будівничим, дійсно був автором будівельного проекту [4], хоча літописи часто віддають перевагу у справі містобудування героям на зразок Гільгамеша, Роमुла, Кия, або ж богам — Енлілю, Дагону, Тору [3].

Дур-Шаррукін мав форму, близьку до квадратної, з прямокутною мережею вулиць, що підтверджує наявність попереднього плану. Значний інтерес складає той факт, що розбивку території було проведено за модульною системою. Сторони міста, що дорівнювали 1800 та 1650 м, складали 30 та 27 модулів (один модуль відповідає 61 м). Кратні модулям були і відстані між воротами та кутами міста. Масивні головні ворота, як і в інших містах Двоччя, визначали місце «громадського центру». Біля них збиралися громадяни, вирішуючи питання, пов'язані з життєдіяльністю міста. Місто розділялося на три зони: палацова, храмова та жилих будинків.

Головна вулиця вела до воріт палацу, що представляв собою комплекс споруд, розташований на штучній терасі висотою 14 м і площею 17 га, для

побудови якої треба було нанести 1300000 м² землі. Зовні тераса була обкладена обпаленою цеглою, для підйому на неї спорудили подвійні сходи та пандус. Палац стояв на лінії кріпосної стіни, одна його частина навіть виступала за стіну, але була неприступна для ворогів, оскільки нависала над урвищем, і весь він становив цитадель, відділену від житлових кварталів міста та від зовнішнього світу. Оточуюча його стіна мала ворота з трьома входами. Головний вхід відкривався під час урочистого виїзду царя з почтом. Ворота прикрашали фігури стражів — шести крилатих биків-геніїв, а також статуя Гільгамеша, що в одній руці тримав короткий кривий меч, а в іншій — переможеного ним лева. Фігура Гільгамеша сягала 4,5 м висоти, а лев в його руках здавався невеликою кішкою.

Планування палацу нагадувало звичайний житловий будинок Дворіччя, тільки значно більший за розміром: навкруг 30 відкритих дворів групувалося 209 ізольованих приміщень, і в разі нападу зовнішніх ворогів або внутрішніх заколотників кожний такий осередок міг мати оборонне значення. Головний двір, брукований простими кам'яними плитами, був відкритий для всіх, хто приходив до палацу; стіни, що його оточували, були гладкими та білими; багато дверей вели до внутрішніх приміщень.

Палац розділявся на три частини: парадна, житлова і службова. За приймальною була велика зала з кольоровою підлогою і кам'яними плитами, стіни прикрашалися рельєфами, що зображували сцени військових походів та полювання. Цар полює на лева або сидить на троні і приймає дари від переможених, поряд з цим відтворені досить реалістичні сцени з відтинанням голів полоненим. Для асирійського мистецтва взагалі характерні зображення жорстоких сцен тортур та страт, що достовірно відтворювали персонажі та їх композиційне розташування. На противагу шумерському майстрові скульптори часів Аккаду ретельно обробляли не тільки голову, а й усю пропорційно зображену фігуру статуї. Якщо I династія Ура надала зразки реалістичного зображення тварин, зокрема биків, то аккадське мистецтво дає приклад реалістичного відображення людини, хоча портрети царів позбавлені індивідуальної схожості [19]. Верхня частина стін великої зали була облицьована квадратними кольоровими плитками з обпаленої цегли (на кшталт

сучасних кахлів) або вкрита поліхромним розписом, який частково зберігся. Розпис плаский, без світлотіні, розмальований умовно щодо підбору кольорів: коні можуть бути рожевими, бики — червоними або голубими [13].

Особистими житловими приміщеннями були: гарем — декілька дворів і кімнат дружин, а також спочивальня царя — невеличкий закритий двір, у глибині якого знаходилася ніша з царським ліжком. Ліжко з дорогоцінного чорного дерева з золотою різьбою стояло на підвищенні, зверху його закривало склепіння, прикрашене розетками, на стінах були зображені крилаті бики та генії з орлиною головою, що охороняли царський сон [11].

Важливою рисою палацового обладнання було прагнення до зберігання санітарно-гігієнічних норм. У палаці знаходилися кімнати для омивання, із вбиралень виходили труби з обпаленої цегли, що вели до головного закритого стоку повздовж зовнішньої східної стіни, прокладеного під плитами дворового проходу. Склепінчастий колектор мав 1 м висоти і 50 м довжини. Тут слід зауважити, що через багато століть блискучий двір Людовика XIV, короля-сонця, приділяв питанням гігієни набагато менше уваги: хоча у парку били численні фонтани, у версальському палаці не було жодної ванни. Освітлювався палац у Дур-Шаррукіні через відкриті двори, проте деякі з його приміщень були зовсім позбавлені світла. Вентиляція здійснювалась через глиняні труби, які Плас вважав також світловими віддушниками.

До північно-східної сторони великого двору прилягали численні службові приміщення: комори для зберігання продуктів та різних побутових і будівельних предметів, кухня, пекарня, приміщення для слуг, сараї, стайні.

У південно-західній частині палацової платформи знаходився зіккурат, священна башта з цегли, облицьована кам'яними плитами. Зіккурат мав форму чотиригранної башти з сімома ступінчастими ярусами, пофарбованими відповідно у білий, чорний, червоний, жовтогарячий, срібний та золотаво-червоний кольори. Кожна сторона башти в основі мала 43 м, кожний ярус — 6 м у висоту, загальна висота близько 42 м.

До складу храмового комплексу входили три основні святилища. Перше було присвячено богові Місяця — Сину. Місячний серп нагадує ріг бика, і у

святилищі знаходились зображення величезних крилатих биків, а також дивних створінь з людськими головами на бичачих тулубах. Друге святилище присвячувалось дружині бога Місяця Нінгаль, втіленням якої вважали вранішню та вечірню зірку, яку греки називали Венерою, а римляни — Афродітою. Третій храм призначався для бога Сонця, правосуддя та передвісток Шамаша. В ассиро-вавилонському пантеоні Місяць виступав в образі батька, Сонце — сина, а планета Венера — жінки або доньки [8]. В Єгипті, в країні класичної монументальної архітектури, не зустрічалися арки та склепіння. В той же час дверні прольоти аккадських храмів були оформлені арками, система арок та склепінь відмічалася і у деяких приміщеннях палацу Саргона II. Вхід до храму знаходився не в центрі фасаду, культова ніша із зображенням божества — біля однієї з торцевих стін. У суворому кліматі північної Месопотамії приміщення потребували опалення, тому вогнище розташовувалось подалі від входу, у храмі — біля тієї стіни, де знаходилось божество.

Для детального опису житлових кварталів Дар-Шаррукіна є занадто мало археологічних даних: вони ще не повністю розкопані. Проте ніщо не суперечить можливості регулярного планування вулиць міста. Будинки зводились з сирцевої цегли, обмазувалися глиною. В усіх будівлях були стоки на вулицю, що сполучалися із загальним колектором.

Після смерті Саргона II Дар-Шаррукін втратив своє значення, оскільки його син Синахеріб (705—681 рр. до н. е.) переніс столицю до Ніневії. Знаходилась вона на лівому березі Тібра, на території сучасного Іраку. У 1845—1851 рр. її руїни розкопав англієць Генрі Лейярд (1817—1894), названий «батьком ассирології». Місто, що простягалось на 4 км впродовж берега Тібра, оточували подвійні стіни, що мали форму трапеції, та захисний рів шириною 45 м. За свідченням Діодора Сицилійського, внутрішня стіна була висотою у 30 м і товщиною 15 м, отже по ній могли проїжджати поряд три колісничі.

Відважний воїн, Синахеріб був також активним будівничим, виявляв інтерес до мистецтва та технічних нововведень. У своїй столиці він забажав створити «палац, який не має суперників», сам вказав його розташування, довжину та висоту стін, художнє оформлення. Відповідно до планування нових ассирійських міст, палац і храм знаходилися на узвиш-

ші і були відділені від жител городян стіною. Резиденція правителів, що підтверджувала велич царської влади, ставала цитаделлю, яка входила до системи укріплень, оскільки розташовувалась не в центрі міста, а неначе напливала на оборонні стіни.

Зведення палацу Синахеріба зображено на одному з рельєфів, розкопаних Г. Лейярдом. Велика кількість людей, серед яких чимало рабів у кайданах, насипає високий курган. Кожен ряд носіїв з корзинами на спинах супроводжує наглядч з палицею у руці. На рельєфі є також клинописні тексти, що пояснюють початок будівельних робіт. Перш за все для підготовки площі під забудову слід було відвести річку Тебілту, що протікала через Ніневію. Її річище завалили очеретом та камінням, залити зверху бітумом, а після цього приступили до зведення платформи. Палацова платформа, насипана з каміння та землі, зовні була обкладена цеглою, її нижня частина викладена кам'яними плитами, а всередині встановлена система з дренажів, сполучених з відповідними каналами.

Зали палацу були розташовані анфіладою та облицьовані кам'яними плитами із зображенням сцен полювання, війн та палацового побуту. Фізична сила фігур вже не підкреслювалась, як раніше. Тепер художники прагнули показати труднощі, з якими зустрічалися правитель та його військо під час походів. У літописах, висічених над рельєфами, описуються стрімкі ріки, неприступні гори, непрохідні ліси, могутні ворожі фортеці [18]. Фасади прикрашали фігури крилатих биків, але вони вже не мали п'ять ніг, як бики у Дар-Шаррукіні, що створювало ілюзію кроку назустріч тим, хто входив до палацу. Колосальні рельєфи часів Тиглатпаласара та Саргона II, розташовані у вигляді фризів і обрамлені клинописними написами, замінили зображення з фігурами меншого розміру, об'єднані ландшафтом у єдину настінну композицію. Художник намагався також відтворити повітряну перспективу, зображуючи фігури у різних розмірах і розміщуючи їх по радіусам.

Онук Синахеріба Ашшурбанапал, останній великий цар Ассирії (669—630 рр. до н. е.), був енергійним правителем, покровителем мистецтва. Високий, сильний, вправний вершник та стрілець з луку, він володів трьома мовами, знав історію та літературу, навіть писав вірші. Він заснував так зва-

ну Куюнджикську бібліотеку, в якій знаходилося більше ніж 30000 клинописних текстів. Свій палац у Ніневії він прикрасив чудовими алебастровими рельєфами. Нині рельєфи з Ніневії часів Синахе-ріба та Ашшурбанапала можна побачити у Британському музеї в Лондоні.

Правителі Ассирії приділяли чимало зусиль для благоустрою своєї столиці. Місто Ніневія простягалось на чотири кілометри повздож Тібра. Загальна площа Ніневії дорівнювала 1850 акрам, що втричі з лишком перебільшує площу Афін за часів Фемістокла, яка складала 550 акрів. Її головна магістраль — дорога процесій — мала 26 м у ширину, тобто була ширшею від сучасного Невського проспекту у Санкт-Петербурзі. Інші вулиці теж були широкі, прямі, будинки — великі і світлі. Будівельний нагляд, що вже існував на той час, забороняв виносити стіни домів за дозволену лінію, а в разі порушення заборони загрожував посадити господаря на кіл на даху власного будинку.

Потреби у водопостачанні все зростали, цар та його підлеглі відшукували джерела все далі в горах. Нарешті вирішено було збудувати акведук. Будівництво акведука у Ніневії, найдавнішого з усіх досі відомих, закінчилося у 691 р. до н. е., тобто за 300 років до появи римського акведука. Для забезпечення водою всіх жителів міста був запозичений принцип так званих «канатів» — найдавнішої гідротехнічної споруди на території сучасного Ірану (3 тис. рр. до н. е.), яка діє донині. Підземні ґрунтові води ідуть по мережі трубопроводів за принципом самопливу (з невеликим ухилом) на глибині до 120 метрів впродовж багатьох десятків кілометрів. Під кінець ХІХ ст. в Іраку залишалось ще 22 тис. таких «канатів», загальна довжина яких складала більше 275 тис. км [18].

У VII ст. до н. е. населення Ніневії дорівнювало 120 тис. чоловік. У 612 р. до н. е. чудове місто було завойовано і стерте з лиця землі. Подвійну лінію захисних стін було нелегко порушити, але вороги зруйнували дамбу на річці Хоср, в результаті чого Тигр вийшов з берегів і зніс частину стін.

Проте, незважаючи на всі втрати, нанесені часом будівлям Месопотамії, її містобудівне мистецтво можна вважати зразком раціонального використання території та високого рівня інженерних робіт при підготовці міста під забудову, ефективної

організації водопостачання та відведення води, ініціативи в галузі озеленення міст. Постійні війни потребували удосконалення фортифікаційних споруд і водночас обмежували розміри міста кріпосними стінами. Це вимагало проведення розрахунків міцності споруд, введення системи модулів для забезпечення комфортності життя у місті. Досягнення будівельників Дворіччя знайшли своє місце у містобудівництві наступних епох.

1. Вулли Л. Ур халдеев / Леонард Вулли ; пер. с англ. Ф.Л. Мендельсона ; ред. И.С. Кацнельсон. — М. : Изд-во вост. лит-ры, 1961. — 255 с.
2. Вулли Л. Забытое царство / Леонард Вулли ; пер. с англ. ; отв. ред. И.С. Ключков. — М. : Наука, 1986. — 166, [2] с. — (По следам исчезнувших культур Востока).
3. Глазычев В. И заложил город... / В. Глазычев // Знание — сила. — 1980. — № 11. — С. 27—29.
4. Голенищев В. Описание ассирийских памятников / В. Голенищев. — СПб., 1897. — 45 с.
5. Дмитриева Н.А. Искусство Древнего мира / Н.А. Дмитриева, Н.А. Виноградова. — М. : Детская литература, 1989. — 207 с.
6. Дьяконов И.М. «Номовые государства», «территориальные царства», «полисы» и «империи». Проблемы типологии / И.М. Дьяконов, В.А. Яковсон // Вестник древней истории. — 1982. — № 2. — С. 3—16.
7. Дьяконов И.М. Люди города Ура / И.М. Дьяков. — М. : Наука, 1990. — 429 с. — (Старовавилонская культура. — Вып. 2).
8. Культура и искусство Вавилонии, Ассирии и соседних стран / под общ. ред. М.И. Артамонова ; сост. Н.Б. Янковская. — М. : Искусство, 1953. — 175 с.
9. Лазарева И.В. URBI ET ORBI : Пятое измерение города / И.В. Лазарева. — М. : ЛЕНАНД, 2006. — 80 с. — (Теоретические основы градостроительства).
10. Масон В.М. Первые цивилизации / В.М. Масон ; отв. ред. И.Н. Хлопин. — Ленинград : Наука ЛО, 1989.
11. Матвеев К.П. Земля Древнего Двуречья: История, мифы, легенды, находки и открытия / К.П. Матвеев, А.А. Сазонов. — М. : Молод. Гвардия, 1986. — 160 с. — (Эврика).
12. Нейгебауер О. Точные науки в древности / Отто Нейгебауер ; пер. с англ. Е.В. Гохман ; ред. А.П. Юшкевич. — М. : Наука, 1968. — 234 с.
13. Никольский Н.М. Древний Вавилон. Популярно-научные очерки по истории культуры Сумера, Вавилона и Ассирии / Н.М. Никольский. — М. : Мир, 1913. — 435, [VI] с.
14. Оппенгейм А.Л. Древняя Месопотамия (Портрет погибшей цивилизации) / А. Лео Оппенгейм ; пер. с

- англ. М.Н. Ботвинника. — М. : Наука, 1980. — 407 с. — (По следам исчезнувших культур Востока).
15. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Ю.В. Павленко. — К. : Феникс, 2002. — 760 с.
 16. Пиотровский Б.Б. История техники древнего Двуречья / Б.Б. Пиотровский, Н.Д. Флиттнер // Очерки по истории техники Древнего Востока / под ред. В.В. Струве. — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1940. — 352 с.
 17. Пиотровский Б.Б. Ванское царство (Урарту) / Б.Б. Пиотровский. — М. : Изд-во вост. л-ры, 1959. — 283 с.
 18. Сорокина Т.С. История медицины : учебник для студентов высших медиц. учебн. заведений / Т.С. Сорокина ; 3-е изд. — М. : Академия, 2004. — 560 с.
 19. Флиттнер Н.Д. Культура и искусство Двуречья и соседних стран / Н.Д. Флиттнер. — Л. ; М. : Искусство, 1958. — 297 с.
 20. Церен Э. Лунный бог / Эрих Церен ; пер. с нем. Б. Каллистова. — М. : ТЕРРА, 2007. — 336 с. — (Боги и учёные).
 21. Церен Э. Библейские холмы / Эрих Церен ; пер. с нем. Н.В. Шафранской. — М. : Наука, 1966. — 479 с.

Kateryna Hamaliya

ON MOST ANCIENT TOWNS OF THE WORLD AND THE ORIGIN OF URBAN LIFE IN MESOPOTAMIA

The paper is dedicated to the rise of first towns along the territories of Mesopotamia, the ancient centres of civilization emerged in the basin of two great rivers, Tigris and Euphrates.

Description has been given of towns thoroughly studied by archaeologists, viz. Sumerian Ur built on the bank of Euphrates, Assyrian cities Dur-Sharrukin (nowadays Khorasabad) and Nineveh, the capital of ancient Assyria on the Tigris riverside. Main attention has been paid to town-planning, architecture of temples and palace complexes, structure of dwelled houses owned by prosperous or poor inhabitants, organization of urban water supply and removing of domestic waste. The achievements of ancient Mesopotamian builders in the field of urbanism as well as in creating the most comfortable dwellings for rulers have been underlined.

Keywords: civilization, urbanization, way of life, practical achievements.

Катерина Гамалия

ДРЕВНЕЙШИЕ ГОРОДА МИРА: НАЧАЛО УРБАНИСТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ НА ТЕРРИТОРИИ МЕСОПОТАМИИ

Статья посвящена истории возникновения первых городов на территории Месопотамии, в древнейшем очаге цивилизации, возникшем в бассейне рек Тигра и Евфрата. Описаны города, детально изученные археологами разных стран: Ур, построенный шумерами на берегу Евфрата; ассирийские города Дур-Шаррукин (ныне Хорасабад) и Ниневия, столица древней Ассирии, расположившиеся на берегах Тигра. Особое внимание обращено на планировку городов, архитектуру храмовых и дворцовых комплексов, структуру домов, принадлежащих зажиточным и малоимущим жителям, организацию городского водоснабжения и удаления бытовых отходов. Подчёркнуты достижения жителей древней Месопотамии в области градостроения, в создании по возможности более комфортных условий жизни горожан.

Ключевые слова: цивилизация, урбанизация, образ жизни, практические достижения.